

تاریخ تصوف و عرفان اسلامی

از آغاز عصر صفوی تا اواخر دوره قاجاریه

دکتر محمود رضا اسفندیار

نشر

دکتر شهراه پازوکی

تهران

۱۳۹۸

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: اسفندریار، محمودرضا، ۱۳۵۲-
عنوان و نام پدیدآور: تاریخ تصوف و عرفان اسلامی: از آغاز عصر صفوی تا اواخر دوره قاجاریه / محمودرضا اسفندریار؛ زیر نظر شهرام پازوکی.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری: هشت، ۲۲۸ ص.
فروست: «سمت»: ۲۳۱۳. الهیات (ادیان و عرفان): ۳۴.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۰۲-۰۷۷۲-۴ ۲۴۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Mahmoodreza Esfandiar. The History of Sufism, From the Beginning of the Safavid to the End of Qajar Dynasty.

یادداشت: کتابنامه.
موضوع: تصوف — ایران — تاریخ — قرن ۱۰-۱۴ ق.
Sufism -- History -- Iran -- 16-20th Century
موضوع: عرفان — ایران — تاریخ — قرن ۱۰-۱۴ ق.
Mysticism -- History -- Iran -- 16-20th Century
موضوع: تصوف — فرقه‌ها
Sufism, Sects of
موضوع: عرفان — ایران — قرن ۱۰-۱۴ ق.
Mystics -- Iran -- 16-20th Century
موضوع: مجتهدان و علمای — ایران — قرن ۱۰-۱۲ ق. دیدگاه درباره تصوف
Ulama -- Iran -- 16-18th Century -- Views on Sufism
موضوع: شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
The Organization for Researching and Compiling University Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development in the Humanities.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۸ BP ۲۷۷
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۸۹
شماره کتابشناسی ملی: ۶۱۱۸۷۴۷

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

تاریخ تصوف و عرفان اسلامی: از آغاز عصر صفوی تا اواخر دوره قاجاریه
دکتر محمودرضا اسفندریار (دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی)
زیر نظر دکتر شهرام پازوکی
چاپ اول: زمستان ۱۳۹۸
تعداد: ۳۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت
چاپ و صحافی: چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور
قیمت: ۲۴۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.
نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

@sazman_samt

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

مقدمه

بخش اول: تصوف و عرفان اسلامی در عصر صفوی

۵	فصل اول: صوفیان
۵	۱. هم‌ریشگی تصوف و سنی
۱۲	۲. نگاهی به سابقهٔ نهضت‌های صوفیه
۱۲	۲-۱. سریداران
۱۷	۲-۲. نهضت نوربخشیه
۲۱	۲-۳. حروفیه، نقطویه و مشعشه
۲۲	۳. شیخ صفی‌الدین اردبیلی مؤسس طریقهٔ صمدیه
۲۲	۳-۱. نگاهی به زندگی صفی‌الدین اردبیلی
۲۳	۳-۲. ورود به طریقت
۲۷	۳-۳. ویژگی‌های عرفانی شخصیت صفی‌الدین
۲۸	۳-۴. مذهب و سیادت شیخ صفی‌الدین
۲۹	۴. نهضت صوفیان صفوی و تأسیس حکومت صفویان

فصل دوم: سیاست مذهبی حکومت صفوی

۳۵	۱. گذر از تشیع صوفیانه به تشیع فقهی
۳۵	۲. مهاجرت عالمان شیعه به ایران
۳۸	۳. آثار و نتایج ورود عالمان شیعه به حکومت صفوی

فصل سوم: وضعیت تصوف و عرفان در عهد صفوی

۴۹	۱. سرکوب صوفیه
۴۹	۲. ردّیه‌نویسی بر تصوف
۵۴	۳. انحطاط تصوف و قول به تمایزش با عرفان
۶۲	

فصل چهارم: نسبت حکیمان و عالمان دینی با عرفان و تصوف در عصر صفوی

- ۶۸ ۱. شهید ثانی
- ۶۸ ۲. شهید ثانی و عرفان و تصوف
- ۶۹ ۳. مقدس اردبیلی
- ۷۰ ۴. نادرستی انتساب حدیقه‌الشیعه به مقدس اردبیلی
- ۷۲ ۵. شیخ بهایی
- ۷۳ ۶. شیخ بهایی و تصوف
- ۷۶ ۷. میرداماد
- ۷۷ ۸. ۱. میرداماد و مکتب اصفهان
- ۷۹ ۹. ۲. ۱. میرداماد و عرفان
- ۸۱ ۱۰. ۵. میرفردوسی
- ۸۲ ۱۱. ۶. میرفردوسی و آقا
- ۸۳ ۱۲. ملاصدرا
- ۸۴ ۱۳. ملاصدرا و تصوف
- ۸۸ ۱۴. فیض کاشانی
- ۸۸ ۱۵. فیض و تصوف
- ۹۲ ۱۶. فیاض لاهیجی
- ۹۴ ۱۷. فیاض و تصوف
- ۹۵ ۱۸. مجلسی اول
- ۹۶ ۱۹. مجلسی اول و تصوف
- ۹۹ ۲۰. مجلسی دوم
- ۹۹ ۲۱. مجلسی دوم و تصوف
- ۱۰۳ ۲۲. قاضی سعید قمی
- ۱۰۵ ۲۳. قاضی سعید و عرفان

فصل پنجم: طریقه‌های تصوف در ایران عصر صفوی

- ۱۰۷ ۱. نعمت‌اللهیه و انتقال به هندوستان (از شاه خلیل‌الله تا شاه علیرضا دکنی)
- ۱۰۷ ۲. نوربخشیه
- ۱۱۱ ۳. ۱. شمس‌الدین محمد لاهیجی
- ۱۱۲ ۴. ۲. شاه قاسم فیض‌بخش
- ۱۱۳ ۵. ۳. ۲. ۱. اعقاب و اخلاف نوربخش و فیض‌بخش
- ۱۱۵ ۶. ۴. ۲. نوربخشیه در کشمیر و بلتستان
- ۱۱۷

- ۱۱۸ ۳. ذهبیه: از برزش آبادی تا قطب الدین نیریزی
 ۱۲۰ اقطاب ذهبیه از برزش آبادی تا قطب الدین نیریزی
 ۱۲۵ ۴. دیگر طریقه‌ها
 ۱۲۵ ۴-۱ نقشبندیه
 ۱۲۶ ۴-۲ قادریه

بخش دوم: تصوف پس از عصر صفوی

- ۱۲۹ فصل اول: نگاهی به وضع کلی تصوف پس از عصر صفوی تا اوایل پهلوی
 ۱۲۹ ۱. عصر افشاریه، زندیه و اوایل قاجار
 ۱۳۱ نهضت احیای تصوف در اواخر زندیه و اوایل قاجار و مخالفت حاکمان و علما
 ۱۳۴ ۲. از اوایل قاجار تا اوایل پهلوی
 ۱۳۶ تداوم مخالفت با تصوف
 ۱۴۰ فصل دوم: طریقه‌های سلفی تصوف
 ۱۴۰ ۱. نعمت‌اللهیه
 ۱۴۰ ۱-۱ ورود معصوم علی شاه به ایران و آغاز نهضت احیای تصوف
 ۱۴۳ ۱-۲ نور علی شاه و نقش مهمش در نهضت احیای تصوف در ایران
 ۱۴۷ ۱-۳ مشتاق علی شاه اولین قربانی نهضت احیای تصوف
 ۱۴۹ ۱-۴ مظفر علی شاه کرمانی، مرید مشتاق
 ۱۵۳ ۱-۵ دیگر مشایخ مهم طریقه نعمت‌اللهیه در این دوره
 ۱۵۴ ۱-۶ حسین علی شاه
 ۱۵۶ ۱-۷ مجذوب علی شاه
 ۱۵۹ ۱-۸ کوثر علی شاه و شاخه کوثریه
 ۱۶۱ ۱-۹ سید حسین استرآبادی و شاخه شمسیه
 ۱۶۱ ۱-۱۰ مست علی شاه
 ۱۶۳ ۱-۱۱ رحمت علی شاه شیرازی و انشعابات پس از او
 ۱۶۶ ۱-۱۲ سعادت علی شاه
 ۱۷۱ ۱-۱۳ منور علی شاه و شاخه منور علی شاهی، ذوالریاستین یا مونس علی شاهی
 ۱۷۳ ۱-۱۴ صفی علی شاه و شاخه صفی علی شاهی
 ۱۷۸ ۲. ذهبیه
 ۱۷۸ ۲-۱ محمد هاشم درویش شیرازی
 ۱۷۹ ۲-۲ عبدالنبی شریفی شیرازی
 ۱۸۰ ۲-۳ ابوالقاسم راز شیرازی

۲-۴ میرزا جلال‌الدین محمد مجدالاشراف شیرازی

۲-۵ وحیدالاولیا و اختلاف بر سر جانشینی

فصل سوم: دیگر طریقه‌ها

۱. اویسیه

جلال‌الدین علی عنقا و جانشینانش

۲. نوربخشیه

۲-۱ میرزا ابوالقاسم سکوت شیرازی

۲-۲ حاجی محمدحسن نائینی کوزه‌کنانی

۲-۳ شیخ میرزا رضا قلی صفا

۳. اهل حق

نگاه به اسناد اهل حق

۴. خاکساریه

۵. قادریه

۶. نقشبندیه

فصل چهارم: حلقه عرفانی نجف

۱. سید بحر العلوم

بحر العلوم و تصوف

۲. سید علی شوشتری

۳. ملاحسین قلی همدانی

۴. میرزا جواد آقا ملکی تبریزی

۵. سید احمد کر بلائی

۶. سید علی قاضی طباطبائی

فهرست منابع

مقدمه

درونی ترین، متعالی ترین و نهانی ترین ساحت هر دین عرفان آن است. کمتر می توان دینی را سراغ گرفت که فاقد این جنبه باشد. در اسلام نیز گرایش های عرفانی از همان آغاز پدیدار شد. به باور بسیاری از اهل تحقیق، تصوف و عرفان اسلامی ریشه در تعالیم قرآن، سنت نبوی و سیره علوی دارد. تصوف و عرفان اسلامی اما در بستر تاریخ فراز و نشیب های فراوانی را طی کرده است. ایران فرهنگی از به ایران سیاسی که امروزه در این محدوده جغرافیایی قرار گرفته است (یکی از مهم ترین بسترهای رشد و گسترش عرفان و تصوف بوده است. بر کسی پوشیده نیست که عرفان و تصوف علاوه بر آن که سهم بسزایی در تکوین هویت ملی و فرهنگی ایرانیان داشته، یکی از مهم ترین راه های تداوم گسترش فرهنگ ایرانی-اسلامی در دیگر سرزمین ها بوده است.

این کتاب به بررسی تاریخی تصوف و عرفان اسلامی در یکی از مقاطع مهم تاریخ و فرهنگ ایران، یعنی از آغاز عصر صفوی تا اوایل دوره پهلوی، اختصاص یافته است. یکی از دلایل اهمیت این دوره این است که تأثیرات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آن را می توان به شکل انکارناپذیری در ایران معاصر مشاهده کرد. تشکیل حکومت صفوی به همت و مجاهدات صوفیان، به عنوان نخستین حکومت ملی ایران، و رسمیت یافتن تشیع، به عنوان عاملی اساسی در شکل گیری هویت ملی، در حقیقت نقطه عطفی در تاریخ ایران به شمار می رود. این دوره تأثیرات چشمگیری بر ابعاد گوناگون حیات دینی و فرهنگی ایرانیان از جمله تصوف و عرفان اسلامی بر جا گذاشته است.

این کتاب به دو بخش تقسیم شده است. بخش اول که به عصر صفویان اختصاص دارد، شامل پنج فصل است: در فصل اول با عنوان صفویان، به مباحثی مانند هم ریشگی تصوف و تشیع، نگاهی به سابقه نهضت های صوفیه مانند سربداران، نوبخشیه و...، زندگی و عرفان شیخ صفی الدین اردبیلی مؤسس طریقه صوفیه و نهضت صوفیان صفوی و تأسیس حکومت صفویان

پرداخته شده است. در فصل دوم با عنوان سیاست مذهبی حکومت صفوی، موضوعاتی مانند گذر از تشیع صوفیانه به تشیع فقهی، مهاجرت عالمان شیعه به ایران و آثار و نتایج ورود عالمان شیعه به حکومت صوفی مطرح شده است. فصل سوم با عنوان وضعیت تصوف و عرفان در عهد صفوی، به مباحثی مانند سرکوب صوفیه، ردیه‌نویسی بر تصوف و انحطاط تصوف و تمایز عرفان اختصاص یافته است. در فصل چهارم، نسبت حکیمان و عالمان مهم دینی عصر یعنی شهید ثانی، مقدس اردبیلی، شیخ بهایی، میرداماد، میرفندرسکی، ملاصدرا، فیض کاشانی، فیاض لاهیجی، مجلسی اول، مجلسی دوم، قاضی سعید قمی با عرفان و تصوف در عصر صفوی بررسی شده است. فصل پنجم، به طریقه‌های تصوف در ایران عصر صفوی یعنی نعمت‌الله و انتقال به هندوستان (از شاه خلیل‌الله تا شاه علیرضا دکنی)، نوربخشیه، ذهبیه (از بُرزش آبادی تا قباله‌ی بیریزی)، نقشبندیه و قادریه اختصاص دارد.

بخش دوم دربارهٔ عرفان و تصوف پس از عصر صفوی و شامل چهار فصل است. در فصل اول، با عنوان نهادی و وضع کلی تصوف پس از عصر صفوی تا اوایل پهلوی، سیر تاریخی تصوف و عرفان اسلامی در عصر افشاریه، زندیه و قاجاریه و اوایل پهلوی بررسی شده است. نهضت احیای تصوف در اواخر زندیه و اوایل قاجار و مخالفت حاکمان و عالمان با آن و نیز تداوم مخالفت با تصوف در این دوره، دیگر مباحث این فصل است. در فصل دوم، طریقه‌های تصوف در دورهٔ مذکور مانند نعمت‌اللهیه و انشعابات آن، ذهبیه، نوربخشیه، اویسیه، اهل حق، خاکساریه، قادریه و نقشبندیه بررسی شده است. فصل چهارم به حلقهٔ عرفانی نجف و عالمان عارف مشرب آن اختصاص یافته است.

این کتاب را شاید بتوان اولین گام برای تدوین تاریخ تصوف و عرفان اسلامی در دورهٔ مذکور دانست که به سفارش گروه ادیان و عرفان سازمان «سمت» به منظور تأمین نیاز دانشجویان رشته‌های ادیان و عرفان و عرفان اسلامی و دیگر علاقه‌مندان انجام آمده است. از این رو خوانندگان عزیز، کاستی‌های کتاب را بر این حقیر خواهند بخشید. بر خود فرض می‌دانیم از سرکار خانم دکتر معلم، مدیر محترم گروه ادیان و عرفان سازمان «سمت»، که برای به‌سامان رسیدن این کتاب بسیار کوشیدند، قدردانی نمایم. همچنین از استاد گرامی جناب آقای دکتر پازوکی، ناظر علمی این پژوهش، صمیمانه سپاسگزارم که همواره از راهنمایی‌های ارزشمند ایشان در تدوین این کتاب بهره‌مند بودم. از آقای محمدعلی طاوسی نیز که این کتاب را به دقت خوانده، نکات سودمندی را یادآوری کردند، تشکر می‌کنم. از همکاران ساگی سازمان «سمت»، به خصوص بخش تدوین که برای انتشار بهنگام کتاب از هیچ کوششی

فروگذار نکردند، سپاسگزارم و در پایان از همه دوستانی که در به سامان آمدن این کتاب
سهمی داشته‌اند تشکر می‌کنم. خدایشان جزای خیر دهد!

محمود رضا اسفندیار

اسفندماه ۱۳۹۸

www.ketab.ir